

Reginalitat a la Corona d'Aragó: concepte i significació de «ser reina» a la baixa edat mitjana*

Queenship in the Crown of Aragon: concept and importance of «being queen» during the Late Middle Ages

per Lledó Ruiz Domingo**

Universitat de València

RESUM:

La reina consort a la Corona d'Aragó baixmedieval havia d'encarnar l'ideal de dama aristocràtica per poder afermar la seua persona. El compliment d'aquest model ideal la feia ser vista com una «bona reina» i li permetia participar en l'acció política, econòmica i social de la Corona amb una autoritat social reconeguda. Per tal d'entendre el paper de la consort, en aquest article en presentem una definició conceptual dintre de l'esquema monàrquic, exposant les qualitats i les actituds de l'ideal de reina baixmedieval, els mecanismes de projecció d'una imatge personal emmarcada en el model i, finalment, com derivava en una capacitat acceptada socialment per intervenir i mitjançar.

PARAULES CLAU:

Reginalitat, Corona d'Aragó, pietat, intercessió, mediació.

ABSTRACT:

In the Late medieval Crown of Aragon, the queen consort had to embody an ideal version of the aristocratic lady, in order to strengthen her person. Being seen as a «good queen» legitimized her and allowed her to participate and intervene in the political, economic and social sphere of the Crown with a recognized social authority. In order to understand the role of the queen, in this article we will present a conceptual definition of the same within the monarchical scheme. The paper will focus on exposing the qualities and attitudes of the ideal of Late Medieval Queen, the mechanisms of projection of a personal image within the framework and, finally, how it resulted in a socially accepted capacity to intervene and mediate.

KEY WORDS:

Queenship, Crown of Aragon, Piety, Intercession, Mediation.

Recepció: 07/02/2022. Avaluacions: 15/03/2022, 18/04/2022. Versió Definitiva: 27/05/2022

* Aquest article s'ha elaborat dins del marc del programa de Requalificació del Sistema Universitari, concretament, del programa Margarita Salas per a la formació de joves doctors del Ministeri d'Universitats i de la Universitat de València, finançat per la Unió Europea, Next Generation EU, en el Pla de recuperació, transformació i resiliència. Així mateix, en el marc dels projectes «Espacios femeninos cortesanos: Ámbitos curiales, relaciones territoriales y prácticas políticas (ca. 1230-1504)», amb referència PGC2018-099205-A-C22, concedit pel Ministeri de Ciència i Innovació i cofinançat per l'Agència Estatal d'Investigació i el Fons Europeu de Desenvolupament Regional (FEDER) i el projecte d'excel·lència de la Generalitat Valenciana «Creixement econòmic i desigualtat social a la societat valenciana preindustrial» (PROMETEO/2019/072).

** Lledó Ruiz Domingo. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9473-5483>

Introducció

L'estudi sobre les reines naix d'un buit insostenible. La reginalitat o *Queenship* és el nom que ha pres historiogràficament l'exercici de la dignitat o ofici de ser reina en les societats feudals de l'antic règim.¹ Aquest terme té les arrels en els acadèmics anglosaxons que en la dècada dels vuitanta van procurar definir l'esposa del rei amb les qualitats, aptituds i capacitats que havia de tenir, expressar i gaudir en la seua posició.² Abans, els treballs es limitaven a un menut grup de casos, especialment de reines titulars, que eren considerades excepcionals. La resta de dones, incloses les reines, no haurien tingut cap paper ni polític ni econòmic més enllà de donar fills al monarca. No obstant això, els estudis detallats sobre la documentació d'aquestes dones conservada van demostrar que no estàvem davant de casos excepcionals, sinó d'una tendència entre de les dones de l'elit per la qual havien tingut formes de participació, intervenció i actuació en el món polític, econòmic i social.³

Abans que les noves corrents d'investigació es feren presents, diversos autors van dur a terme treballs biogràfics sobre les reines consorts de la Corona d'Aragó que afermaven la tesi de l'excepcionalitat femenina.⁴ Als anys setanta i vuitanta, amb l'impuls de la història de les dones, el prisma d'estudi va començar a virar. Investigadores com María del Carmen García Herrero van centrar-se en les reines de la Corona d'Aragó medieval i van intentar canviar el paradigma existent, tot

1. Núria Silleras va ser qui va proposar la traducció del terme *Queenship* per reginalitat, donat l'ús habitual que tingué «reginale» o «reginal» en la documentació medieval. Tot i que el terme no ha estat inclòs en els diccionaris de llengua catalana o castellana, se n'ha consolidat l'ús en la historiografia peninsular. Vegeu: N. SILLERAS FERNÁNDEZ, «Queenship en la Corona de Aragón en la baja Edad Media: Estudio y propuesta terminológica», *La Corónica. A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures & Cultures* 1, 2003, 119-133.

2. P. STAFFORD (ed.), *Queens, Concubines and Dowagers: The King's wife in the early Middle Ages*, Atenes, University of Georgia Press, 1983.

3. L'evolució es presenta al detall a: D. PELAZ FLORES i M. I. DEL VAL VALDIVIESO, «La Historia de las Mujeres en el siglo XXI a través del estudio de la Reginalidad medieval», *Revista de Historiografía* 22, 2015, 101-127.

4. J. M. ROCA, «La reina empordanesa», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 10, 1928, 2-211; F. SOLDEVILA, «La Reyna Maria, muller del Magnànim», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 10, 1928, 213-347; U. DEYBEL, «La Reyna Elionor de Sicilia», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 10, 1928, 349-453; Á. JAVIERRE MUR, *María de Luna, reina de Aragón*, Madrid, CSIC, 1942; F. HERNÁNDEZ-LEÓN DE SÁNCHEZ, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo*, València, Universitat de València. Facultat de Filosofia i Lletres, 1959; i N. COLL JULIÀ, *Doña Juana Enríquez, lugarteniente real en Cataluña 1461-1468*, Madrid, CSIC, 1953.

analitzant-ne el paper polític, especialment les lloctinències de Maria de Castella,⁵ Maria de Luna⁶ i Elionor de Sicília.⁷

Així mateix, després de l'esforç en les darreres dècades per demostrar les formes de poder que ostentaren les reines consorts, ara es busca relacionar la reina com a actor polític amb les altres agents integrants de la comunitat política. Això fa que els estudis que vinculen reines i infantes amb el territori tinguin vigència novament. D'una banda, els investigadors tenen interès a conèixer el patrimoni d'aquestes dones⁸ o entendre com funcionava la itinerància reginal fent, fins i tot, itineraris.⁹

Però, els estudis de casos no atenen la necessitat de fer una reflexió interpretativa del fenomen en conjunt, de manera que deixen estar els casos concrets i construeixen una explicació comuna sobre el paper de la consort en l'espai polític i relacional. Aquest article torna a l'essència dels estudis de la reginalitat des d'una visió àmplia i completa del que significava ser la reina des d'un punt de vista teòric, i exposa les conseqüències sobre la seva possible participació en la l'activitat política de la Corona. L'existència d'un ideal de dona, en aquest cas el de la dama aristocràtica, feia que les reines haguessin de modular els seus comportaments per poder aconseguir el suport social i ser ben vistes per a la pràctica política, en diferents escales. En aquest article, presentem una reflexió analítica i conceptual de la reginalitat a la Corona d'Aragó baixmedieval, recolzada no sols en la bibliografia més especialitzada, sinó en l'anàlisi de la documentació d'aquestes reines.

Definició conceptual i teòrica de «ser reina»

Al llarg dels segles XIV i XV, la reina consort havia d'encarnar i escenificar en el marc polític i relacional cortesà els comportaments, les actituds i les virtuts modèliques atribuïdes a la dignitat reginal des del moment que assolía el seu lloc com a *companyona* del rei dintre de l'esquema monàrquic. L'existència d'un model de

5. T. EARENIGHT, *Queenship in Medieval Europe*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2013; T. EARENIGHT, *The King's other body, Maria of Castile and the Crown of Aragon*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2009; i T. EARENIGHT (ed.), *Queenship and political power in medieval and early modern Spain*, Aldershot, Routledge, 2005. L. RUIZ DOMINGO, «Maria de Castella», dins A. FURIÓ (ed.), *Quinze dones valencianes*, Catarroja, Afers, 2020, 39-61.

6. N. SILLERAS FERNÁNDEZ, *Power, piety and Patronage in Late Medieval Queenship: Maria de Luna*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2008.

7. S. ROEBERT, «The Nominations of Elionor of Sicily as Queen-Lieutenant in the Crown of Aragon. Edition and Comentary», *Medieval Studies* 80, 2019, 171-221.

8. Sobre el tema, vegeu la recent monografia: L. RUIZ DOMINGO, *El tesoro de la reina. Recursos i gestió econòmica de les reines consorts a la Corona d'Aragó als segles XIV i XV*, Madrid, CSIC, 2021.

9. Recentment: L. RUIZ DOMINGO, «El precio de ser itinerante. Viajes, acompañamiento y espacios cortesanos de la reina Leonor de Sicilia (r. 1349-1375)», *Studia Historica* 39/2, 2021, 31-50; i D. PELAZ FLORES, «Una casa en ciernes. El séquito de Leonor de Aragón en su viaje a Castilla (1375)», dins F. P. CAÑAS GÁLVEZ i J. M. NIETO SORIA (ed.), *Casa y Corte: ámbitos de poder en los reinos hispánicos durante la Baja Edad Media (1230-1516)*, Madrid, Egástula, 2019, 73-95.

dona –i de reina– creava un ventall de conductes pròpies de la seua condició que s'havien de seguir. El paper com a esposa del monarca fou cerimonial i representatiu, però també actiu i efectiu, a través de l'autoritat social pròpia que derivava de la seua figura institucional, i exercia una forma de poder que li corresponia i se li atorgava com a part constitutiva i essencial del mecanisme polític que governava la Corona.¹⁰ Com a consort i integrant de la monarquia, la reina mantenia amb el seu espòs una missió conjunta i compartida,¹¹ que procuraven desenvolupar ambdós amb una agenda d'accions col·legiades i d'actuacions pròpies que afavorien l'acompliment dels objectius marcats.¹²

Per la sacralitat de la unió matrimonial, la dona que esdevenia reina s'elevava a la dignitat de l'espòs amb una identitat política que sublimava la seua persona i en legitimava les actuacions.¹³ En paraules de Violant de Bar: «sicut omnipotens Dominus sua inefabili clemencia nos prefecit populis excellenter reginali fastigio decoranta».¹⁴ La reina, per tant, estava unida a l'espòs amb un vincle desigual en la sobirania política i jurídica de la Corona, però ambdós, en la seua conjunció, representaven la parella designada per Déu mateix per encarregar-se del govern dels regnes. La persona del rei encarnava en gran mesura les atribucions governatives de la monarquia, que únicament es podia igualar en circumstàncies que restaven fora del govern ordinari de la Corona, com ho eren les conjuntures per les quals les reines foren designades lloctinents de la Corona. Aleshores, el poder passava a ser compartit entre els dos membres de la parella règia amb iguals capacitats, però sempre enteses com a delegades i no pròpies de la consort.

10. D. PELAZ FLORES, «Queenship: teoría y práctica del ejercicio del poder en la Baja Edad Media castellana», dins M. I. DEL VAL VALDIVIESO i J. F. JIMÉNEZ ALCÁZAR (coord.), *Las mujeres en la Edad Media*, Lorca, Sociedad Española de Estudios Medievales, 2013, 284.

11. T. EARENFIGHT, «Two Bodies One Spirit: Isabel and Fernand's Construction of Monarchical partnership», dins B. WEISSBERGER (ed.), *Queen Isabel I of Castile: Power, Patronage, Persona*, Woodbridge, Boydell & Brewer, 2008, 3-18.

12. Sobre la col·legiació de la parella règia en les responsabilitats governamentals que derivaven en la constitució d'una monarquia compartida: M. S. SILVA, «Philippa de Lancaster, la dama anglesa que fue modelo de reginalidad en Portugal», *Anuario de Estudios Medievales* 46/1, 2016, 210-213.

13. D. PELAZ FLORES, «"Reynante(s) en vno". Fundamentación teórica del poder de la pareja regia en la Corona de Castilla durante la Baja Edad Media», *Anuario de Estudios Medievales* 48/2, 2018, 863.

14. C. DÍAZ MARTÍ, «Pergamins referents a la fundació de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron», *Acta Historica et Archaeologica Medievalia* 29, 2008, 29. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), RC, reg. 2042, f. 83v-88r, Barcelona, 1393, agost, 12. El text original complet diu: «Cunctispateat evidenter quod nos, Yolans, Dei gracia regina Aragonum, Valencia, Maioricarum, Sardinie et Corsice, comitissa que Barchinone, Rossillionis et Ceritanie, pensantes in nostre mentisarchano quod, sicut omnipotens Dominus sua inefabili clemencia nos prefecit populis excellenter reginali fastigio decoranta, sic in eius laudem et gloriam, neciviumideamur incurrere in gratitudinis, nostros decet superalios applicare conatus». Recollit i traduït al castellà per: M. C. GARCÍA HERRERO i Á. MUÑOZ FERNÁNDEZ, «Reginalidad y fundaciones monásticas en la Corona de Castilla y Corona de Aragón», *Edad Media. Revista de Historia* 18, 2017, 34: «Como el Señor omnipotente con su infalible clemencia nos elevó sobre el pueblo de modo excelente, honrándonos con la corona reginal».

En els distints discursos legitimadors del poder, l'origen de la seua dignitat, tot i assolir-se a través del matrimoni amb el monarca, es considerava que provenia directament de Déu, com expressaven els contemporanis en la intitució reginal amb el formulisme «per la gràcia de Déu», construcció idèntica a la utilitzada per al monarca. Aquesta essència divina, també referida per Violant de Bar, feia que Déu la dotés també d'un cos místic, el qual formava part del cos polític de la monarquia,¹⁵ igual que al seu espòs, i es creava una concepció política que transcendia a la materialitat física d'aquella qui en particular encarnava la dita dignitat. Ací rau la clau de volta de la significació política de la reina, la qual ha de ser considerada com una figura institucional dintre de la monarquia i a la qual s'atribuïen unes qualitats modèliques que es recolzaven sobre un discurs polític i teològic legitimador; aquesta narrativa possibilitava el afermar la reina com a actor polític, social i relacional amb una capacitat d'actuació i representació pròpia. Tot i això, la igualació en estatus i dignitat entre rei i reina arran del matrimoni es donava en una situació de desigualtat jurídica i política clara, la qual cosa no restava el caràcter fonamental com a actor polític i relacional que gaudia la reina dintre de l'estructura política, simbòlica i social de la Corona d'Aragó baixmedieval.

Etimològicament, la paraula *reina* s'emprava indiferentment per a designar tant una sobirana de dret propi com la consort d'un monarca. L'origen es troba en la paraula llatina *regina*, forma femenina de *rex*, totes dues derivades de l'arrel indoeuropea *reg-*.¹⁶ Malgrat que la diferència lingüística i etimològica només radica en la característica de gènere, a la baixa edat mitjana la distinció entre *rex/regina*, rei/reina, havia derivat en una desigualtat atributiva entre ambdues figures, en benefici de la forma masculina, és a dir, en benefici de la figura del rei. De fet, aquesta divergència en les atribucions de les figures institucionals no s'aguditzava tan profundament en els casos que analitzen i comparen les reines propietàries amb els esposos com a consorts.¹⁷

A la Corona d'Aragó, especialment a finals del segle XIV, es documenta l'ús sistemàtic de la fórmula «regnant» o «ara regnant»¹⁸ per referir-se a l'ostentadora de

15. És la terminologia que emprà Kantorowicz per a parlar del cos del rei abans de definir la idea de cos polític del cap del regne. E. KANTOROWICZ, *Los dos cuerpos del rey, un estudio de teología política medieval*, Madrid, Alianza, 1985.

16. D. PELAZ FLORES, *Reynante(s) en (v)no. Poder y representación de la reina en la Corona de Castilla durante el siglo XV*, tesi doctoral inèdita, Valladolid, Universitat de Valladolid, 2015, 100.

17. E. WOODACRE, «Questionable authority: Females overreigns and their consorts», dins J. DREVINA i N. SPARKS (ed.), *Authority and Gender in Medieval and Renaissance Chronicles*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2012, 380.

18. Per citar uns exemples assenyalarem com la tresoreria de Violant de Bar refereix a aquesta en contraposició a Sibilla de Fortià el juny de 1391 «deguts per la cort de la reina Violant ara regnant» (ACA, RP, MR, vol, SG, 517, f. 111v); també més endavant, el 1394: «Per raó de l'advocació per molt de temps feu en la qüestió que es menà entre la reina ara regnant, d'una part, i la reina que fou, dona Sibilla, de l'altra» (ACA, RP, MR, vol, SG, 522, f. 84v), i, anys més tard, la tresoreria de Maria de Luna es referiria a aquesta com «ara regnant» per a distingir-la de la reina Violant de Bar: «la reina Maria, ara regnant» (ACA, RP, MR, vol, SG, 526, f. 37v).

la dignitat reginal i distingir-la d'anteriors consorts, algunes d'elles encara en vida, però amb la categoria de vídues. La distinció entre aquestes consorts i la reina regnant denota la institucionalització de la figura que ostentava la màxima dignitat femenina en el moment, a la vegada que certifica la idea d'una parella règia que regnava en una associació o col·laboració conjunta dintre d'una construcció monàrquica composta. Així ho deia Maria de Luna en una carta sobre el matrimoni del seu fill, Martí el Jove, amb Blanca de Navarra:

E pregant Ihesuchrist humilment los faça ensemps ab plena tranquil·tat, longament viure e benaventuradament regnar, els do fills que cresquen en lo món e multiplique aquell e qui après lurs dies, lonchs e bons, regnen ab prosperitat.¹⁹

D'altra banda, exemplifica que una vegada elevada a la condició reginal aquesta no es perdia mai, però sí que es transformava. En cas de mort de l'espòs, una reina continuava sent-ho, ja que era l'esposa perpètua del rei,²⁰ i això determinava la conducta pròpia de l'estatus reginal, per bé que ara formulada per a la nova condició.²¹ La viudetat s'ha d'interpretar de manera ambigua,²² ja que depenent de les circumstàncies la reina en podia sortir reforçada o no. A la Corona d'Aragó, tenim la problemàtica de la viudetat de Sibilla de Fortià, la reina empordanesa, que fou acusada de lesa majestat pels fills del seu espòs, detinguda i jutjada, fins al punt de retirar-li la seua cambra.²³ A Portugal, Ana Maria Rodrigues afirma que si una reina vídua esdevenia regent, tot i que el seu poder augmentava, també ho feien les enemistats o les friccions prèvies, que s'agreuaven i podien complicar o, fins i tot, liquidar l'acció governativa de la regent, com ocorregué en el cas d'Elionor d'Aragó, regent de Portugal entre 1438 i 1439.²⁴ Augmentés o no la seua

19. ACA, RC, reg. 2350, f. 21v, Almassora, 1402, gener, 22.

20. N. SILLERAS FERNÁNDEZ, «Between expectations and desire. Widowhood and sexuality in Late Medieval Iberia», *Viator* 42/2, 2011, 353.

21. Entre les limitacions conductuals que havien de patir com a vídues, destaca la impossibilitat de tornar a casar-se o tenir algun tipus de relacions, incomplert per algunes reines, com el cas de Margarida de Prades a la Corona d'Aragó. Per a més informació, vegeu: N. SILLERAS FERNÁNDEZ, «Dues reines per a un rei: Maria de Luna i Margarida de Prades les mullers de Martí I l'Humà (r. 1396-1410)», dins M. T. FERRER I MALLOL (ed.), *Martí l'Humà: el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): l'interregne i el compromís de Casp*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, 692-693.

22. N. SILLERAS FERNÁNDEZ, «Widowhood and deception: Ambiguities of Queenship in Late Medieval Crown of Aragon», dins M. CRANE, M. REEVES i R. RAISWELL (ed.), *Shell Games: Scams, Frauds and Deceits (1300-1650)*, Toronto, University of Toronto, 2004, 185-187.

23. Sobre la cambra: L. RUIZ DOMINGO, «Crédito, deuda y finanzas de la Casa de la Reina en la Corona de Aragón a finales del siglo XIV. Los capítulos entre la reina Violante de Bar y su tesorero Berenguer de Cortilles», *Historia, Instituciones y Documentos* 45, 2018, 353-376.

24. A. M. RODRIGUES, *As tristes rainhas: Leonor de Aragão e Isabel de Coimbra*, Lisboa, Circulo de Leitores, 2013, 175.

capacitat d'actuació i influència, sempre mantenien la dignitat i la deferència de la resta de membres i actors de la societat política.

Amb tot, la reina no només havia de ser-ho, sinó que havia de parèixer-ho. La corporalitat i la gestualitat de la reina eren, en cada moment, un binomi format per la imatge ideal de la reina, és a dir, pel model ideal de la figura institucional, i per l'expressió permanent de la seua essència personal. Cada reina era diferent a l'anterior, però, a la vegada, era la mateixa. La dona que es mostrava en aparicions públiques no era una persona particular, sinó l'encarnació d'una idea eterna, la Reina, l'esposa del rei. L'expressió d'aquest model era la conseqüència directa de l'assumpció de la identitat política de la companyona del rei, una figura institucional plenament articulada dintre de l'esquema monàrquic.

La identitat és sempre un concepte complex de definir i aplicar, però, a grans trets, relaciona les característiques personals amb l'espai col·lectiu, tenint en compte les formes culturals i les relacions socials.²⁵ En aquest cas, la identitat política de la reina es basava en l'acceptació o l'acomodació de la seua persona a uns referents conductuals que esdevenien el pilar del model que el discurs monàrquic definia per a la consort.²⁶ La dona que es casava amb el rei havia de deixar de banda una bona part de la seua identitat prèvia, inclosa la pertinença familiar i, fins i tot, la seua essència, per tal d'assumir la identitat i les característiques que la reina, com a esposa del rei, havia de mostrar i exhibir davant de la cort i davant dels actors socials dels regnes.²⁷

Aquesta identitat política no era sols un confrontament constituït pel posicionament de l'actor en diversos àmbits del sistema,²⁸ la identitat era i és el resultat de les múltiples posicions, pràctiques i discursos configurats per la interrelació i la sinergia amb els altres. Per aquest motiu, la identitat política de la reina era adaptativa, segons les circumstàncies concretes, i es va anar definint i perfilant al llarg del temps amb les experiències,²⁹ atès que no es tractava d'una identitat immutable, sinó que es redefinia per la dialèctica, és a dir, per les circumstàncies i interaccions

25. M. CHEBEL, *La formation de l'identité politique*, París, Presses Universitaires de France, 1986, 18-19; D. HOLLAND *et al.*, *Identity and agency in cultural worlds*, Cambridge, Harvard University Press, 1998, 5.

26. J. A. JARA FUENTE, «Percepción de “sí”, percepción del “otro”: la construcción de identidades políticas urbanas en Castilla (el concejo de Cuenta en el siglo XV)», *Anuario de Estudios Medievales* 40/1, 2010, 75-92. En aquest article aplica una conceptualització semblant per analitzar la identitat ciutadana en contraposició amb altres actors socials amb els quals s'interrelacionaven a l'espai urbà de Conca, com la noblesa. Tot i la disparitat d'agents socials analitzats, l'estudi assenta les bases per poder analitzar les identitats polítiques enfrontades.

27. Sobre l'adaptació i l'aprenentatge d'una nova reina: M. C. GARCÍA HERRERO, «Un tiempo de añoranza y aprendizaje. María de Castilla y sus primeros años en la Corona de Aragón», *Storia delle Donne* 9, 2013, 97-116.

28. J. A. JARA FUENTE, «Lenguaje y discurso: percepciones identitarias y construcciones de identidad», *Hispania. Revista Española de Historia* 71, 2011, 316.

29. D. PELAZ FLORES, *Poder y representación de la reina en la Corona de Castilla (1418-1496)*, Valladolid, Junta de Castilla y León. Consejería de Turismo, 2017, 49.

amb els altres actors socials,³⁰ de manera que es creaven distints nivells de significació (social, política o personal/individual).³¹ El model que la reina seguia formava part d'un ampli discurs, del qual era partícip junt amb el rei i la resta de la família reial,³² tot i que, quant als trets bàsics o marcadors referencials generals, va romandre immutable des de meitat del segle XIV fins finals del segle XV.

Encarnar un ideal: el procés de construcció de la imatge de la reina

En una societat com la medieval, considerablement preocupada per la imatge,³³ la percepció feta per als altres es presenta com un dels instruments principals de coneixement i afirmació social. En aquest sentit, el procés de percepció de la reina fou establert i plantejat perquè aconseguís el benefici propi, a través de l'associació amb els aspectes ideals del model de reginaltat imperant, i legitimés la seua persona i, en conseqüència, la monarquia.³⁴

A través de la documentació queda palès que la percepció de la reina com a actor social i polític no es limitava a la imatge generada orgànicament, de manera passiva o sense intenció, sinó tot el contrari. Intencionadament es cercava que la persona que encarnava a l'esposa del rei fos percebuda pels altres com un agent polític legítim, concret i definit dintre d'una institució, la monarquia, que reglava i reglamentava les interaccions entre els actors que intervenien en l'acció (política o no) en un espai compartit (regnes, ciutats, la cort reial, etc.). La percepció que els altres tenien de la reina era un procés actiu, a través de la construcció i l'exhibició del seu estatus en l'esquema social,³⁵ deliberadament creat i impulsat des de l'aparell monàrquic per tal que els altres actors socials tingueren una imatge concreta de la consort, adaptada a les necessitats ideològiques conjunturals de la monarquia.

La projecció de la identitat reginal era, al cap i la fi, un mecanisme premeditat dintre d'una tàctica que pretenia adaptar la persona particular a una identitat no personal, sinó social i actoral, definida per les concepcions comunitàries.³⁶ Així,

30. W. FRAZER, «Introduction: Identities in Early Medieval Britain», dins A. TYRELL i W. FRAZER (ed.), *Social identity in early medieval Britain*, Londres - Nova York, Leicester University Press, 1-22.

31. Sobre els agents polítics i les seues interaccions, tot i que en l'àmbit urbà: JARA FUENTE, «Lenguaje y discurso...», 317.

32. Sobre la vinculació entre els discursos de legitimació i la pràctica interventora de la reina consort i els infants al costat del rei: A. M. RODRÍGUES, «"Polla raynha Dona Lionor, mjnha molher que sobre todas amo e preço". D. Duarte e D. Leonor de Aragão: uma parceria aquém e além-túmulo», dins C. BARREIRA i M. METELO DE SEIXAS (ed.), *D. Duarte e a sua época. Arte, cultura, poder e espiritualidade*, Lisboa, Instituto de Estudos Medievais, 2014, 67-83.

33. J. V. GARCÍA MARSILLA, «El lujo cambiante. El vestido y la difusión de las modas en la Corona de Aragón (siglos XIII-XV)», *Anales de Historia del Arte* 24, 2014, 228.

34. D. PELAZ FLORES, *Reinas consortes. Las reinas de Castilla entre los siglos XI-XV*, Madrid, Sílex, 2017, 164-165.

35. JARA FUENTE, «Percepción de "sí"...», 77-78.

36. J. GUMPERZ i J. COOK-GUMPERZ, «Introduction: Language and the communication of social identity», dins J. GUMPERZ (ed.), *Language and social identity*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, 1-21.

doncs, la persona concreta que encarnava la reina deixava en un segon terme una part de l'essència personal, per posar en primer pla una identitat institucional que havia d'assolir-se escenificant unes característiques i uns marcadors referencials propis que evocuessin la imatge ideal que es tenia de la seua figura institucional. La reina no era vista i acceptada únicament com a tal de manera idiopàtica o espontània, sinó que les seues actuacions, la vestimenta, les aparicions o, fins i tot, les expressions devocionals, més enllà dels impulsos personals, les duia a terme per a adaptar la percepció que els altres tenien d'ella, i així es configurava activament una imatge i una identitat social en l'escenari de relació dels actors socials i polítics baixmedievals.

La percepció condicionada de la identitat de la reina adquiria un caràcter marcadament dialèctic que, en ocasions, podia derivar en una contradicció latent entre els models de conducta teòrics o pràctics formulats o practicats anteriorment per una mateixa persona.³⁷ La contraposició de les actituds i els comportaments model·lics amb els consumats era, tanmateix, justificable dintre d'un context de relacions biunívokes entre la reina i els altres actors socials que afectava directament l'expressivitat i la gestualitat de la monarca, la qual havia d'adaptar-se a cada context i circumstància.³⁸ Aquest procés no era sols la construcció i efectiva execució d'uns referents o marcadors concrets de la identitat, sinó l'acceptació d'aquets models en una escenificació constant, sense cap ignomínia aparent. Com veurem, l'acceptació s'evidenciava, fins i tot, quan la conducta no era conseqüent amb els preceptes de la identitat política de la reina; de fet, va ser especialment notable quan no era conseqüent.³⁹ Per tant, l'adaptació de la conducta de l'actor –la reina– al model ideal no es produïa sense l'aparició de contradiccions, ja que l'acceptació de l'ideal podia ser retòrica i estar ocultant, o almenys tractant d'ocultar, una conducta diametralment oposada a l'esperada. En aquest sentit, podem pensar que la reina Violant de Bar, en impulsar i fundar Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, intentava compensar la seua imatge, després de la fallida financera, amb la promoció d'un centre d'espiritualitat advocat a la pobresa.⁴⁰

En aquest procés de construcció i assimilació de la identitat institucional de la reina, la monarquia va emprar repetidament marcs referencials coneguts i acceptats que caracteritzaven la reina com a consellera i col·laboradora del seu marit, i que mitjançant la seua intervenció mediació i intercessió, procurava, en tot cas, el benefici de la *res publica*. A més a més, mantenia i transmetia, en tot moment,

37. JARA FUENTE, «Percepción de "sí"...», 82.

38. C. RICHMOND, «Identity and morality: power and politics during the War of the Roses», dins H. PRYCE i J. WATTS (ed.), *Power and identity in the Middle Ages: essays in memory of Rees Davies*, Oxford, Oxford University Press, 2007, 226-241.

39. J. A. JARA FUENTE, «Conciencia, alteridad, percepción y marcación: la construcción de la identidad de los sujetos en la Castilla urbana del siglo XV» dins J. A. JARA FUENTE, I. ALFONSO ANTÓN i G. MARTÍN (COORD.), *Construir la identidad en la Edad Media. Poder, y memoria en la Castilla de los siglos VII a XV*, Conca, Universidad de Castilla-La Mancha, 2010, 287-317.

40. Sobre la fundació: GARCÍA HERRERO i MUÑOZ FERNÁNDEZ, «Reginalidad y fundaciones...», 34. Sobre la problemàtica econòmica de la reina: RUIZ DOMINGO: *El tesoro de la reina...*, 166-220.

comportaments i actituds marcats per les virtuts cardinals (temprança, prudència, fortalesa i justícia), per les virtuts teològals (fe, esperança i caritat) i per la reverència a Déu amb una senyalada religiositat i pietat vers els contemporanis. Finalment, no podem oblidar el valor simbòlic que la reina tenia com a lligam entre el present i el futur per la seua capacitat de donar hereus que garantien la successió pacífica i la continuació dinàstica.

Totes aquestes qualitats i actituds dotaven de legitimitat la persona que donava vida a la figura institucional, com a perfecta executora de l'ideal de reina que s'estava consolidant a la Corona d'Aragó baixmedieval. Aquest model de reina acceptat i expressat als segles XIV i XV tenia les arrels en les característiques que els tractadistes del moment, i la societat en conjunt, atribuïen a la dama aristocràtica. Segons aquesta concepció, la reina havia de ser honesta, moderada, prudent, fidel, púdica, sol·lícita, caritativa, casta, honesta i humil.⁴¹ La identitat institucional de la reina es concebia en un espill on es reflectien totes les virtuts que sublimaven la seua persona fins a la perfecció femenina. La reina havia d'esdevenir un exemple per a la resta de dones de la monarquia: ella era la primera entre totes les dones de la Corona, i la seua figura connectava amb la Verge Maria, reina dels cels. Les joves infantes i reines eren instruïdes i educades en aquests valors a través d'exemples conductuals de les manifestacions més substancials de l'ideal,⁴² com podien ser la fortalesa emocional, la compassió i la misericòrdia, l'eloqüència mesurada o la castedat; valors que es podien trobar inserits en les lectures femenines,⁴³ com el *Llibre de les dones*, de Francesc d'Eiximenis o *El jardín de nobles doncellas*, de Martín de Córdoba, que tant d'impacte van tenir en l'educació de reines com Isabel la Catòlica.⁴⁴ Tot i l'abundància d'exemples i lectures, potser el cas en què es rastreja més ressò sobre la gestualitat i l'activitat de les consorts de la Corona d'Aragó sigui el de la reina Esther, figura bíblica que segons el relat aconseguí protegir el seu poble i obrar en benefici de la *res pública* mitjançant de la prudència i la saviesa.⁴⁵ Les obres de tractadistes i altres autors, dintre del registre conegut com la «Querella de les dones», enaltien les caracteritzacions femenines, que destacaven per ser pietoses, castes, misericordioses amb els febles, sabies, eloqüents, treballadores esforçades, àrbitres i cercadores de concòrdia, i contingudes en l'expressió emocional, especialment del dolor.⁴⁶ D'aquests exemples les reines bevien, apre-

41. M. C. GARCÍA HERRERO, «La dama modélica del Cuatrocientos en la correspondencia de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)», *Cuadernos del CEMYR* 23, 2015, 29.

42. M. S. SILVA, *Filipa de Lencastrre. A rainha inglesa de Portugal*, Lisboa, Circulo de Leitores, 2014, 48.

43. M. P. RÁBADE OBRADÓ, «El arquetipo femenino en los debates intelectuales del siglo XV castellano», *En la España Medieval* 11, 1988, 261-301.

44. PELAZ FLORES, *Reinas consortes...*, 60.

45. SILLERAS FERNÁNDEZ, «Dues reines per a un rei...», 686; M. J. FUENTE PÉREZ, «¿Espejos de Esther? La intercesión como tarea política de la reina (León-Castilla, siglos XI-XIII)», *e-Spania* 20, 2015.

46. GARCÍA HERRERO, «La dama modélica...», 39.

nien i es nodrien des de la joventut i els posaven en pràctica per resoldre les qüestions que derivaven del seu regnat al costat del rei.⁴⁷

Entre totes les característiques que constituïen els fonaments en la construcció de les imatges de les reines consorts, les més valorades i destacades pels tractadistes del moment foren la pietat i la devoció religiosa. La reina atenia diàriament la cura de la seua ànima i la dels seus propers, complint i fent complir les obligacions religioses pertinents, en les quals s'inclouïa l'atenció diària a missa, l'ajuda als necessitats, la protecció als ordes religiosos i la promoció de l'espiritualitat de la Corona.

La reina no es limitava a l'atenció de l'ànima pròpia, sinó també les de tots els que l'envoltaven en l'espai cortesà. En primer lloc, mitjançant les pregàries i les oracions en la cambra, i amb l'assistència diària a missa, tant en la capella pròpia com en les diferents esglésies de la ciutat o la vila on es trobés en aquell moment la cort itinerant. En aquest darrer cas, es produïa una exposició pública evident, davant d'uns actors i agents socials diferents dels purament ubicats a la cort, de la religiositat reginal. La reina, doncs, vehiculava la religiositat amb les ordes pròpies de cada ciutat o vila de la Corona i, a més a més, exhibia i expandia la seua imatge com a excel·lent cristiana: complia, per tant, amb la qualitat pròpia del model de reina pietosa que havia d'encarnar. Aquesta actuació servia per reforçar la dona que havia ascendit a la dignitat reginal, i legitimava la seua persona per a ocupar la posició. I encara prenia més importància en casos en els quals no s'havia complert des d'un primer moment el model de la figura institucional, com ocorregué amb Sibilla de Fortià. El passat de la reina com a amant del rei, en dificultava l'acceptació en gran part dels estaments socials i, especialment, del gruix del món cortesà. La reina va intentar construir una estampa favorable d'ella mateixa i del seu paper com a consort, projectant una imatge de devoció religiosa intensa i vinculant-se amb espais de religiositat compartits per les elits urbanes de la Corona.⁴⁸

A la pietat calia unir la compassió i la misericòrdia envers els més vulnerables i necessitats. Per aquest motiu, la reina feia una almoïna diària per atendre tretze dones pobres al dia, complementada amb almoïnes extraordinàries per a commemorar dies marcats en el calendari litúrgic, com podia ser el Dijous Sant, quan vestia trenta dones pobres amb bones vestidures.⁴⁹ A aquestes accions ordinàries i diàries se li unien actuacions concretes en les quals la reina, colpida per les necessitats de persones laiques o religiosos de la Corona, actuava en favor de particulars i garantia el seu manteniment o subsistència, en els casos més extrems. L'esposa

47. M. S. SILVA, «A construção coeva da imagem de Filipa de Lencastre como uma “santa rainha”», dins A. L. VILELA *et al.* (ed.), *Representações do Mito na História e na Literatura*, Évora, Universidade de Évora, 2014, 139.

48. L. RUIZ DOMINGO, «Prácticas devocionales y espacios litúrgicos de Sibilla de Fortià, reina de la Corona de Aragón (r. 1377-1387)», *Journal of Medieval Iberian Studies* 13/2, 2021, 214-235.

49. Com hem vist per al cas d'Elionor de Sicília: S. ROEBERT, «Idcirco ad instar illius Zerobabell templum domini rehedificantis». La política monástica di Eleonora di Sicilia», *Edad Media. Revista de Historia* 18, 2017, 49-74; i S. ROEBERT, «Leonor de Sicília y Santa Clara de Teruel: la fundación reginal de un convento de clarisas y su primer desarrollo», *Anuario de Estudios Medievales* 44, 1, 2014, 141-178. O per a Sibilla de Fortià: RUIZ DOMINGO: «Prácticas devocionales...».

del rei Martí, Maria de Luna, va brindar al llarg del seu regnat una protecció especial als ordes i les institucions religioses en situació més delicada, com ara va fer garantint el manteniment de les beguines en moments de gran carestia. La reina escrigué a una beguina de nom Vicenta dient:

Nós, per vostra letra, scrivem al feel conseller nostre e general reebador e administrador de les monedes de nostra cort, en Jacme Pastor, pregant e manant-li que en tot çò que haiats necessari vós subvinga liberalment per què si res havets mester recorrats al dit Jacme car ell vos subvindrà en tot çò que haiats necessari e no sofiscats fretura alcuna.

I, seguidament, ho va fer amb el seu tresorer:

Entés havem que sor Vicenta, begüina, per raó de la carestia que és aquí passa fretura d'alcunes coses, perquè havets-ne compassió e volents-li en ses necessitats subvenir, vos pregam affectuosament e-usmanam que en tot çò que la dita sor Vicenta haia mester li subvingats.⁵⁰

L'exemple d'aquesta missiva no il·lustra la totalitat de la intervenció reginal en defensa dels més vulnerables. Les reines de la Corona d'Aragó, com Maria de Luna o Maria de Castella, van procurar protegir els orfes i les vídues i donar prelatió als seus casos en els tribunals per a evitar que carreguessin amb molts costos judicials.⁵¹ Aquestes actuacions es complementaven amb donacions pensades per a ajudar els més pobres, com l'almoïna ordinària, una caritat fruit de la posició benestant en la qual es trobaven que les obligava a ajudar a qui estava en situacions de vulnerabilitat com una forma de misericòrdia i compassió.⁵² El culte a la misericòrdia es va estendre enormement a la Corona d'Aragó del segle XV, a la vegada que amplificava aquesta qualitat de la reina, la qual atenia acuradament les necessitats dels altres, especialment dels seus vassalls. Així, la reverència a Déu i la protecció constant de les institucions religioses, magnificada amb les promocions de seus d'espiritualitat, constituïen referents evidents per a vincular la persona particular amb el model de reina baixmedieval. Amb aportacions de més o de menys quantia, la dedicació a la religiositat era diària, i això legitimava la reina com a cristiana excel·lent i dona virtuosa, digna d'una condició com la reginal, però no era l'única qualitat que s'esperava de la companyona del rei.

D'altra banda, en l'expressió terrenal, l'eloqüència o la moderació pròpies de la paraula femenina s'havien d'articular com un mecanisme per a una finalitat més específica: la cerca de la pau i la concòrdia. Si el conflicte o la guerra podrien ser definits com altres formes de política, també podrien ser-ho com una mena de representació

50. ACA, RC, reg. 2350, f. 13v, Altura, 1401, desembre, 11.

51. GARCÍA HERRERO, «La dama modélica...», 43.

52. M. GAUDE FERRAGU, *Queenship in Medieval France 1300-1500*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2016, 172-176.

dels valors masculins en la baixa edat mitjana. La reina, per la seua banda, cercava canals de confluència que procuraven que les friccions o les estratègies polítiques concloueren en concòrdies i acords favorables a la *res publica*. Davant del conflicte, la dama modèlica que encarnava la reina havia de cercar els camins de la pau i la concòrdia, impulsant arbitris, acords o tractats que acabessin amb les accions violentes. L'instrument polític fonamental de la dama modèlica havia de ser la paraula, usada de manera prudent i moderada, però amb prou eloquència i saviesa per a portar les parts a trobar punts d'acomodació i d'encontre. Aquesta tasca constant de medidora entre les parts d'un conflicte, tant si era privat com si era entre monarquies, suposava per a la reina un treball constant i esforçat, ja que mitjançant la paraula i les accions pròpies van evitar-se o acabar diversos conflictes.⁵³ Maria de Luna intentà cercar concòrdies constants entre els vassalls de la Corona que van enfrontar-s'hi durant el regnat del seu espòs per les bandositats existents. Així ho va provar en múltiples ocasions exclamant, per exemple: «com nós vullam sedar totalment les turbulentes bandositats les quals procurant l'enemich de humanal natura són».⁵⁴

Maria de Castella també va ser una medidora incasable, en paraules de María del Carmen García Herrero, i cercava la pau i la concòrdia exercint com a àrbitra, ja que, segons ella mateixa, era el millor mecanisme per a trobar una fi als conflictes, i no tant recórrer als tribunals, i com a medidora en grans conflictes, com l'èxit que va aconseguir en interposar-se físicament entre els seus familiars (espòs i germà) en un camp de batalla per evitar el conflicte i forçar-los a signar els acords de pau de Majano.

Aquests actuacions eren gestos reals i simbòlics a la vegada, ja que cercaven aturar la lluita armada amb els instruments diplomàtics⁵⁵ al servei de les reines, les quals, en cas d'aconseguir-ho, complien el seu paper modèlic i afermaven una autoritat personal. L'ús de la paraula meditada i reflexionada que cercava la conciliació i la pau formava part de les actituds que havien de marcar i condicionar les actuacions d'una reina, però això no significa que no col·laborés amb el rei si calia organitzar una atac bèl·lic o defensar la Corona.⁵⁶ En aquesta contradicció i ambigüitat entre el paper modèlic i les necessitats polítiques concretes havien de moure's les reines, tot intentant en qualsevol dels casos transmetre i projectar una imatge pública favorable als seus interessos. D'altra banda, de la reina, com a dama modèlica, s'esperava una contenció en les seues expressions, les quals, més que els sentiments propis, especialment davant de circumstàncies adverses com la mort,

53. ACA, RC, reg. 2350, f. 51v, València, 1402, juliol, 23.

54. M. C. GARCÍA HERRERO, «María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458): La mediación incansable», *e-Spania* [en línia] 20, 2015, URL: <http://journals.openedition.org/e-spania/24120> [consulta: 10 de febrer de 2022].

55. M. T. VINYOLES, «Les dones i la pau en el context de les guerres del segle XV», *Pedralbes* 28, 2008, 371.

56. Sobre l'organització de la defensa de la Corona duta a terme per diverses reines, com Elionor de Sicília, qui esdevindria lloctinent el 1359 per aquesta qüestió, vegeu: L. RUIZ DOMINGO, «“Del qual tenim loch”. Leonor de Sicilia y los orígenes de la lugartenencia femenina en la Corona de Aragón», *Medievalismo* 27, 2017, 303-326.

havien de reflectir grandesa d'esperit i fortalesa, i no deixar que enfosquessin i condicionessin els seus comportaments. Així ho recomanà Maria de Luna a Gràcia, vídua de Pere Moliner, quan la filla va morir i li va escriure:

De la mort de vostra filla, que Déus haja, havem haut gran desplaer per esguard vostre, principalment. Pregant-vos que com tot quan ell fa sia ben fet e morir sia cosa indicta a tota creatura, prengats la dita mort pacientment e virtuosament.⁵⁷

María del Carmen García Herrero recull un cas molt semblant de Maria de Castella, la qual va escriure a Eimerich Centelles el 1441 per a consolar-lo per la mort del fill Galceran i demanar-li que no caigués en la feblesa de cor, sinó que demostrés més que mai grandesa i afany davant l'adversitat.⁵⁸

I era així fins i tot quan elles mateixes ploraven la mort d'un familiar, especialment un fill. Maria de Luna arran de la mort de la seua filla el 1386, va ser represa per l'infant Joan per l'excés de dolor demostrat, quan el que havia de fer era contenir-se, ja que era allò més piados de fer, i així li ho deia:

[...] car de vostra excessiva tristor e greuge fets agreujar aquells qui en altra manera de vostra sàvia consolació se aconsolarien, e ara, per lo contrari, de vostra dolor e tristícia s'entristexen; e nós entre-ls altres, axí com dit havem, e nostra cara companyona la Duquessa, e no menys nostre car frare l'infant, marit vostre, ne portam desplaer singular. Nós, cara sor, no us reprenem de piadosa e amesurada dolor de complàyer la mort de vostra filla, segons que's pertany de temprada pietat e affecció maternal, mas és a nos desplaer e greu la superfluïtat e excessió de dolre que-n fets, car humana cosa és e piadosa plorar los morts, majorment tan acostats e corals; mas en la mort de vostra filla, si cosa piadosa és plorar, piadosa cosa és e pus meritòria alegrar-vos.⁵⁹

L'expressió d'aquest ideal es feia, en conjuntures ordinàries en què la reina no havia d'exercir cap càrrec, sinó que encarnava la identitat política de la consort del rei, per mitjà del cerimonial cortesà específicament pensat i dissenyat per a encerrar i remarcar l'estatus social preeminent dels membres de la família reial respecte a la resta d'actors socials amb qui s'interrelacionaven dintre de l'escenari de la Cort. L'espai relacional de la casa de la reina era l'escenari que podríem definir com el camp de joc en el qual es projectava, principalment, aquesta autoritat de la reina, on tot el personal, servidors i oficials, estava sota l'autoritat de la reina i a les seues ordres. Amb tot, l'exhibició de l'estatus personal no es limitava únicament a l'àmbit

57. ACA, RC, reg. 2350, f. 19v, Almassora, gener, 30, 1402.

58. GARCÍA HERRERO, «La dama modèlica...», 39.

59. ACA, RC, reg. 1674, f. 114r-115r, Girona, 1386, agost, 31. Recollida en: *La muerte en la Casa Real de Aragón. Cartas de condolencia y anunciadoras de fallecimientos (siglos XIII-XVI)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2018, 157.

cortesà, atès que les aparicions públiques de la reina, com les del conjunt de la monarquia, exemplificaven la seua dignitat i superioritat social mitjançant un ceremonial específic i mostrant una imatge i una presència física magnífic gràcies al tresor personal. La cultura material tenia una relació molt estreta amb les elits medievals, especialment amb la monarquia, ja que, a través de l'adornament del cos, se cercava projectar la dignitat pròpia de la identitat institucional que encarnaven. El luxe en la corporalitat o la comissió d'objectes de gran valor material es justificava pel paper inspirador que tenia la monarquia per a la resta de la societat, a la vegada que es compensava amb la manifestació pública d'una religiositat fervorosa i accions caritatives, patronatge, promoció i protecció d'institucions religioses.

Tots aquests marcs referencials evocaven la imatge ideal de la reina a la baixa edat mitjana. La dona, que es casava amb el rei i ascendia a la dignitat d'aquest, havia d'acceptar i assimilar tots i cadascun d'aquests patrons conductuals com a part de la seua nova identitat política.

L'exercici de la reginalitat en l'esfera política: col·laboració, mediació i intercessió

Si bé l'acceptació d'un model ideal de comportament pot semblar constrenyedor, aquest comportament esdevenia la legitimació necessària per a la persona i la figura institucional de la reina, i afavoria la seua intervenció en l'àmbit polític de la Corona des d'una posició no reglada, com podia ser una magistratura, però acceptada, reconeguda i admesa per la resta d'agents socials.

La intervenció i l'actuació reginal en relació amb el rei es basava en la seua posició al costat d'ell en una unitat que col·laborava i treballava conjuntament en benefici de la monarquia, i que desenvolupava una sèrie d'accions polítiques, econòmiques o representatives orientades a aquest fi. En aquesta associació política, la reina gaudia d'una autoritat social i una influència sobre el monarca, aprovades i acceptades per la resta d'agents polítics, com a conseqüència de la proximitat física existent entre la parella règia.⁶⁰ Això feia possible que la reina pogués, en aquesta col·laboració amb el seu espòs, cercar camins i vies de contacte per a afavorir l'agenda de la monarquia, ja fos acceptant nous servidors a la casa, afavorint matrimonis o negociant com a interlocutora en nom de la monarquia aspectes polítics relatius als regnes, ciutats o agents socials específics. El paper com a medidora i àrbitra política de la reina l'encarna de manera exemplar Maria de Castella, qui en el seu testament va arribar a exposar que el treball de la seua vida en què havia posat tot el poder i l'esforç va ser el de tranquil·litzar, assossegat i evitar diferències, mals i dissensions entre el seu marit i el seu germà, reis de les corones d'Aragó i Castella, respectivament.⁶¹ La reina Maria de Castella, com tantes altres que la van precedir, va ser una medidora eficaç, que va saber com interposar-se entre les parts en conflicte, i procurava reconciliar-les i unir-les de manera duradora. Aquesta habilitat per a teixir lligams prèviament estripats mostra les capacitats de la reina com

60. EARENFIGHT, *Queenship in Medieval...*, 6.

61. Sobre la qüestió, vegeu: GARCÍA HERRERO, «María de Castilla...».

a agent social i relacional competent i qualificat per a aconseguir la prosperitat dels regnes mitjançant, no una autoritat violenta, sinó amb la paraula com l'eina per a restablir relacions polítiques fracturades.

Però la seua capacitat com a reina no es limitava a mitjançar entre les parts en conflicte, sinó també a intercedir en favor d'altres davant del seu espòs, el rei, o, fins i tot, davant d'altres poders inferiors en la comunitat política, com ara les corporacions municipals. En aquests casos, la reina emprava la seua influència sobre el monarca o la seua autoritat dintre dels límits de la Corona d'Aragó per a parlar positivament d'una altra persona i aconseguir-li un tracte de favor. La intervenció reginal es justificava a través del model bíblic de la reina Esther, la qual va intercedir davant del seu espòs, el rei Assuer, per a salvar el seu poble, i que a la baixa edat mitjana era un model de conducta inqüestionable per a la reina.⁶²

Evidentment, les dues capacitats, tant la de mediació com la de intercessió, depenien en última instància de la voluntat d'altres, normalment el monarca, i de l'acceptació que tingués l'opinió o l'autoritat de la reina.⁶³ Tot i això, tant la mediació com la intercessió han de ser considerades com a modalitats polítiques femenines àmpliament desenvolupades per les reines de la Corona d'Aragó, les quals aconseguïen vincular-se a un discurs modèlic els marcs referencials del qual eren models bíblics, i mostrava la reina com a garant de la pau i agent polític capaç d'establir aliances; formes essencials de l'operativitat política i de l'exercici del poder que, com a integrant de la família reial i la monarquia, li pertocava executar.

Ara bé, a què ens referim quan parlem de *poder* i apliquem aquesta noció a la monarquia de la Corona d'Aragó? Si tenim en compte la definició weberiana,⁶⁴ el poder constitueix la capacitat unilateral o potencial de produir canvis sobre la vida d'altres persones a través de les accions dur a terme un mateix o que fan altres. Es tracta, per tant, d'un tipus de dominació fonamentada en la voluntat o l'acceptació de l'obediència, entenent el poder com una relació desigual, asimètrica, existent entre subjectes, entre emissor i receptor, des del naixement i fins a la mort. Aquesta interpretació encaixa amb el paper de la institució monàrquica als segles XIV i XV, quan cada vegada més se n'assumia la preeminència,⁶⁵ però, caldria matisar-la amb les idees expressades per Foucault, un dels grans teòrics del poder del segle XX, el qual considerava que el poder no es posseeix sinó que s'exerceix i s'expressa a través del discurs.⁶⁶ Per tant, la possessió del poder, segons Foucault, és puntual i el que roman al llarg del temps és l'exercici del poder, és a dir, l'actuació sobre els altres.

62. L. HUNEYCUTT, «Intercession and the High Medieval Queens: the Esther Topos», dins J. CARPENTER i S.-B. MACLEAN (ed.), *Power of the Weak*, Urbana, University of Illinois Press, 1995, 129.

63. M. C. GARCÍA HERRERO, «El cuerpo que subraya: imágenes de autoridad e influencia materna en fuentes medievales», *Turiato* 17, 2003, 160-162.

64. M. WEBER, *Economía y sociedad: un esbozo de sociología comprensiva*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1964, 170-172.

65. J. WATTS, *La formación de los sistemas políticos: Europa 1300-1500*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2016, 309.

66. M. FOUCAULT, *El discurso del poder*, Barcelona, Folios Ediciones, 1983, 59.

Una vegada definits els criteris per entendre l'exercici del poder monàrquic a la baixa edat mitjana, caldria especificar altres conceptes vinculats al poder, però que no se n'han d'entendre com a sinònims: són els conceptes d'autoritat i d'influència. L'una i l'altra constitueixen mecanismes diferents que poden conduir a l'exercici *d'un* poder, però sempre amb matisacions que les distingeixen de la idea general de l'exercici del poder que hem desenvolupat anteriorment.

L'autoritat es fonamenta en l'acceptació i el reconeixement dels altres, de manera que l'autoritat es concedeix o s'atorga. Algú gaudeix d'autoritat quan els altres així ho accepten i el segueixen per les seues capacitats, el seu coneixement o per l'admiració i respecte que desperten les seues formes de ser, estar o actuar dins de la idiosincràsia social establerta.⁶⁷ La clau de l'autoritat és, per tant, l'assumpció i el reconeixement per part dels altres, per part del cos social, i això fa que l'autoritat pugui tenir una naturalesa moral, funcional, formal o jurídica.

Per contra, la influència, d'altra banda, estretament relacionada amb l'autoritat, se circumscriu més aviat al complex món de les emocions i les relacions personals, cosa que la fa dependre de l'influït, és a dir, del fet que les necessitats o les aspiracions d'aquest altre queden total o parcialment satisfetes mitjançant l'opinió o l'actuació de l'influent.⁶⁸ Així, doncs, una mínima desil·lusió o desencant per la part influïda pot comportar que aquell que gaudia de la influència sobre ella la perdi.

L'arribada de Joan II al tron de la Corona d'Aragó va estar marcada per l'enemistat prèvia amb el seu fill, l'infant Carles, a causa de l'herència navarresa. Aquest conflicte larvat entre pare i fill al voltant de la primogenitura va esclatar definitivament amb la detenció del príncep per part del monarca el dos de desembre de 1360.⁶⁹ L'enèrgica reacció de les institucions catalanes van acabar forçant la capitulació del monarca, tot i que aquest va justificar la cessió, no per la pressió de les institucions, sinó per la influència que les súpriques de la reina van tenir sobre ell; és a dir, gràcies a la intercessió que la seua esposa, Joana Enríquez, havia fet en favor del príncep, tal com queda palès en diverses missives enviades aleshores a la ciutat de València pel monarca.⁷⁰

Lo rey. Amats e feels nostres. Per vostre plaer e consolació vos certifficam que en lo dia present, a instantíssima e multiplicada supplicació de la il·lustríssima reyna, nostra molt cara e molt amada muller, havem feta certa del·liberació sobre lo delliurament de la persona de l'il·lustre príncep nostre fill, de la qual de present scrivim al portantveus de governador e al batle general en aqueix regne, segons per ells sereu certifficats. Creureu-los de tot quant sobre açò de nostra part vos diran axí com nós personalment vos ho dehiem.

67. GARCÍA HERRERO: «El cuerpo que subraya...», 160.

68. GARCÍA HERRERO, «El cuerpo que subraya...», 163-164.

69. COLL JULIÀ: *Doña Juana Enríquez...*, 80-84.

70. Arxiu Municipal de València (AMV), LM 24, f. 32r, Saragossa, 1361, febrer, 25. També recollit per A. RUBIO VELA: *Valencia, el príncipe de Viana y Juan II*, València, Gráficas Papallona, 2016, 160.

Joan II i els seus partidaris empraven, així, la informació com un mecanisme propagandístic per transmetre la influència que la intercessió de la reina havia tingut sobre el monarca, tot insistint en el paper decisiu de la reina Joana I, per tant, legitimant les seues facultats polítiques, sempre dins dels paràmetres conceptuals que definien l'ideal de la reina consort.⁷¹

De fet, el poder, com a tal, pot exercir-se amb autoritat o sense, amb influència o sense, i això comporta que molts poders desautoritzats hagin de recórrer a la violència per tal d'imposar els seus designis sobre altres persones o grups, és a dir, per a exercir el seu poder de manera efectiva,⁷² ja que aquells que en reben els dictats no es consideren els seus súbdits.

Així, doncs, el poder, l'autoritat o la influència no s'han d'entendre únicament com una capacitat individual, sinó que cal posar èmfasi en les direccions en què es manifesten i les formes que assumeixen. I això, com ja hem apuntat, ens porta a la idea d'exercir *poder a través de*, és a dir, d'exercir un *poder en relació* amb l'altre, amb aquell que exerceix *el* poder.⁷³ Aquesta noció del *poder en relació* constitueix una de les claus per a entendre la relació dels membres de les famílies reials més enllà dels respectius reis de les monarquies de l'Europa feudal amb l'esfera política. D'aquest *poder en relació* derivaria la capacitat de la reina per a col·laborar amb el rei, i també les capacitats per a intercedir en favor d'algú o fer de mitjancera en un conflicte.

Atès tot això, per a una reina consort, la relació amb el poder va canviar amb l'assumpció de magistratures governatives de la Corona, com podien ser la regència o la lloctinència en la Corona d'Aragó. L'exercici del càrrec de lloctinent general per part de les reines catalanoaragoneses va suposar un impuls i un revulsiu en l'evolució del rol propi de la reina consort. Sens dubte, va representar un punt d'inflexió en la seua significació política i social dins de la societat medieval, i va escenificar el paper polític que la reina adquiriria en tots els àmbits de la vida pública, inclòs el polític. Essencialment, l'exercici d'aquest càrrec va consistir en el fet que les atribucions pròpies i reservades per al rei es deleguessin en un membre de la família reial o de fora d'aquesta, però que gaudís de la confiança directa del monarca, perquè durant un període limitat es fes càrrec de determinades funcions per l'absència o la indisposició del rei.⁷⁴ Segons la hipòtesi defensada per historiadors com Theresa Earenfight, la lloctinència és la mostra de la col·laboració o *partnership* desenvolupada entre els esposos, entre rei i reina, per fomentar conjuntament els objectius de la monarquia com a institució.⁷⁵ En paraules del mateix Alfons el Magnànim, la reina lloctinent era el seu «alter nos» quan ell estava absent

71. L. RUIZ DOMINGO: «Escribir para construir: la imagen de la reina Juana Enríquez en la correspondencia y la crónica del siglo XV», dins E. CORRAL (ed.), *Voces de mujeres en la Edad Media. Entre realidad y ficción*, Berlín - Boston, De Gruyter, 2018, 103-109.

72. M. WEBER, *El político y el científico*, Madrid, Alianza, 1986, 87-88.

73. PELAZ FLORES, «Reynante(s) en vno». *Fundamentación...*, 863.

74. Sobre els orígens de la lloctinència i les característiques: RUIZ DOMINGO, «Del qual tenim loch"...», 305-312.

75. EARENFIGHT, *The King's Other Body...*, 1-4.

i, per això, li atorgava la totalitat del seu poder.⁷⁶ Tanmateix, la designació de les reines com a lloctinents fou causa i conseqüència d'aquesta evolució del paper reginal, ja que es donà des de la segona meitat del segle XIV quan la integració i la participació de la reina en el cos polític de la monarquia, entesa com a composta, havia donat ja els seus primers passos. A l'autoritat de la reina, per tant, se li afegia l'assumpció, temporal i excepcional, del poder del rei, però de manera que els manaments i les actuacions de la reina ja no eren únicament seus, sinó del rei i d'ella, d'un mateix poder, la monarquia, que en absència del rei tenia a la reina com el seu representant. L'expressió d'aquesta dualitat es manifesta en l'expressió «de part del dit senyor, del qual tenim loch, i de la nostra»,⁷⁷ amb la qual la reina es mostra ja en possessió de l'autoritat governamental i amb capacitat per a exercir el poder real, o propi del rei, per ordenar qualsevol mandat als oficials i particulars de la Corona en l'absència del rei. Aquesta fórmula cancelleresca s'entén com un element de retòrica política⁷⁸ per a l'exposició i l'afirmació de l'autoritat i el poder de la consort per a exercir les funcions polítiques pròpies del monarca.

Evidentment, la lloctinència era una conjuntura temporal limitada, però que evidència i exemplifica la posició de la reina dintre de l'esquema de govern de la monarquia i la capacitat i el coneixement d'aquestes dones, les quals estaven prou capacitades i preparades per, en cas de necessitat inesperada, assumir la càrrega governativa i exercir la totalitat del poder reial. Un procés d'afermament de la reina en la monarquia que es va fer evident tant sols quaranta anys després de l'inici de la singladura amb la proclamació de Maria de Luna com a lloctinent el 1396.

Quan la mort del rei Joan I, ocorreguda el dia 19 de maig de 1396, va arribar a oïdes de les institucions catalanes, especialment, dels consellers de la ciutat de Barcelona, aquests ràpidament van reconèixer Martí com a rei i hereu del seu germà, tot i el possible embaràs de la reina Violant de Bar.⁷⁹ Com que el rei Martí es trobava a Sicília, els consellers de la ciutat, l'arquebisbe de Tarragona i Bernat Galceran de Pinós van acudir al palau on vivia Maria de Luna per traslladar-la al Palau Reial com un reconeixement públic dels drets de Martí a la Corona, i van fer una desfilada processional entre aclamacions i festes.⁸⁰ La reina va ser immediatament nomenada lloctinent general en absència del seu espòs, confirmant que el lligam matrimonial que unia la parella règia i que havia portat a la designació de la reina com a lloctinent en ocasions anterior era en aquell moment considerat com una d'aquelles preheminències que s'pertanyen e són acostumades a reyna.⁸¹ A partir del dia 22 de maig, tres dies després de la mort del rei Joan, Maria de Luna

76. M. TOLDRÀ PARÉS, *La reina Maria, dona d'Alfons el Magnànim: vida i obra de govern (1401-1458)*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2013, 875.

77. Vegeu-ne un altre exemple a: RUIZ DOMINGO, «Del qual tenim loch»..., 303-326.

78. J. M. NIETO SORIA, «Ceremonia y pompa para una monarquía: los Trastámara de Castilla», *Cuadernos del CEMYR* 17, 2009, 57.

79. E. BELENGUER, *La fi de la dinastia catalana. Joan I i Martí l'Humà*, Catarroja, Afers, 2021, 104-105.

80. JAVIERRE MUR, *María de Luna...*, 52.

81. ACA, RC, reg. 2344, f. 2r, Barcelona, 1396, maig, 22.

ja segellava documents amb el «sots lo segell de nostra lloctinència». A través d'un símbol material amb funcions verificadores i probatòries, com era un segell, la reina Maria es representava a si mateixa com la imatge de la monarquia i del govern del seu espòs en la seua absència, i posava de manifest que no era únicament la reina consort qui escrivia, sinó la delegada del monarca amb el poder i l'autoritat propis de la figura règia.

Així, cal destacar que l'assumpció de la lloctinència general per Maria de Luna el 1396 no va produir-se per l'elecció i la designació prèvia del seu espòs, com s'havia produït fins al moment, sinó pel reconeixement de la seua figura que els altres poders polítics feien. El paper de la reina com a companyona del rei s'afermava dintre de l'estructura governativa de la Corona, per la qual cosa s'entenia que, en absència del rei, la seua esposa era «representant de su persona», com la pròpia Maria va afirmar als prohoms de Saragossa.⁸² Amb l'acceptació de la seua persona com a reina, Maria va aconseguir «aquelles preheminències que s'pertanyen e són acostumades a reyna»,⁸³ una de les quals era l'exercici de la lloctinència en l'absència del seu espòs. No havien passat ni cinquanta anys del primer nomenament quan la lloctinència s'havia integrat entre les funcions del paper institucional que la dignitat reginal podia ostentar. La unitat que conformava la parella règia s'havia afermat en l'estructura governativa de la Corona, permetent a la reina adquirir un paper més actiu en absència del seu marit, com a representant de l'agenda política que tots dos impulsaven i desenvolupaven. Els reis regnants s'enteniaven com una unitat, i en absència del rei, la reina mantenia l'aparell polític i intervenia decisivament en el govern de la Corona. El canvi de dinastia no va fer canviar aquest aspecte, sinó que el va intensificar. Les llargues absències d'Alfons el Magnànim van fer de Maria de Castella lloctinent durant més de trenta anys.⁸⁴ Per tant, la participació de la reina en la política no era una qüestió excepcional, sinó una realitat quotidiana que havia de portar endavant pel seu paper com a primera dona de la dinastia.

Conclusions

Com hem vist, la reina consort havia de exhibir i encarnar un model ideal de dama aristocràtica associat a la seua dignitat, un rol que havia de complir a través de distintes accions, comportaments i actituds, com ara la participació en cerimònies, la maternitat, la mediació, la intercessió o l'expressió de devoció religiosa.

En síntesi, l'afirmació i la projecció d'una imatge ideal ens parla d'una lluita per la legitimitat constant. Com en altres aspectes, la necessitat naix de l'absència o la manca; en aquest cas, de la falta d'un vertebrador propi i personal de la reina amb el poder. Cada reina era diferent, procedent de monarquies veïnes o llunyanes,

82. ACA, RC, reg. 2343, f. 46r, Barcelona, 1396, juliol, 28.

83. ACA, RC, reg. 2344, f. 2r, Barcelona, 1396, maig, 22.

84. Sobre la lloctinència de Maria de Castella, vegeu els treballs citats: EARENFIGHT, *The King's other body...*; i TOLDRÀ PARÉS, *La reina Maria...*

però en molts casos de dinasties rivals que s'aliaven matrimonialment com una eina més de la diplomàcia entre aquests protoestats. Aquestes dones, que arribaven pràcticament soles al seu nou espai de vida, havien de cercar mecanismes efectius per afirmar-se davant dels nous súbdit. Als ulls dels altres, la dona que se cenyia la corona reginal havia de tenir les característiques esperables de la companyona del rei. L'expressió d'aquests comportaments o actituds feia que fos ben acceptada i considerada dintre de la comunitat política i li revertia en una autoritat social legítima. Així, doncs, la integració de la seua persona en les xarxes polítiques i econòmiques d'un territori requeria crear lligams que l'ajudessin a portar a terme el seu rol. Per poder participar i intervenir en l'esquema polític, els altres agents havien d'acceptar-la com una part més d'aquest esquema.

El paper de la reina anà evolucionant i afermant-se dintre de la pràctica política, generació a generació, amb un exemple tan evident com l'actuació de les consorts com a lloctinents generals de la Corona. La singladura que començà amb Elionor de Sicília no fou una florescència pròpia d'un moment de necessitat, sinó que serví per a, consolidar el paper polític de la reina d'una manera gradual, tal com demostra la proclamació i l'exercici de Maria de Luna el 1396. Però, les dificultats continuaren existint, com li ocorregué a Maria de Castella davant les Corts catalanes de 1420, que la consideraven massa jove i inexperta per a presidir les sessions.⁸⁵ Les reticències dels estaments podien ser salvades si, com li digué l'abat de Montserrat, seguia l'exemple de la seua besàvia, la reina Elionor de Sicília, que havia regnat amb justícia, prudència, templança i esforç en favor del bé comú.⁸⁶ És a dir, per a Maria, com per a altres consorts, no hi havia prou amb ser l'esposa del rei, calia ser allò esperable en l'esposa del rei per a poder actuar i participar de l'acció política, social, econòmica i governativa.

Amb tot, podem afirmar sens dubte que les reines baixmedievales trobaren i posaren en funcionament els mecanismes necessaris per a aconseguir-ho, que feren d'elles clares ostentadores d'autoritat i d'un poder propi legítim i legitimat. Per tant, no estem parlant d'una dona excepcional que reeixia per la seua personalitat o les circumstàncies que envoltaven el regnat. Les reines tenien mecanismes per a participar i ho feren, i per això cal que continuem estudiant les seues accions i entendre els èxits i els fracassos d'unes dones que trobaren un espai propi on expressar la seua veu.

85. TOLDRA PARÉS, *La reina Maria...*, 150; HERNÁNDEZ-LEÓN, *Doña María de Castilla...*, 32; i L. RUIZ DOMINGO, *Reginalitat baixmedieval. La significació política, econòmica i cerimonial de la reina consort a la Corona d'Aragó baixmedieval*, tesi doctoral inèdita, València, Universitat de València, 2020, 282.

86. «[...] singularment devets semblar la reyna Alionor, besàvia vostra, qui ab gran justícia regí aquest Principat e ab gran prudència feu notables constitucions en aquestaciutat de Tortosa en temps de la guerra de Castella e ab gran temperància e fortalesa trebayllà en foragitar los enemichs de la pàtria». *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y Valencia y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña*, vol. XIII, 43-49.

